

РИСИ ТА ХАРАКТЕР МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ПРОЦЕСУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Досліджується феномен менталітету українців та визначається характер його впливу на сучасний процес соціокультурної трансформації нашого суспільства.

Ключові слова: менталітет, український менталітет, соціокультурна трансформація, свідомість, цінності.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що на нинішньому етапі свого розвитку Україна переважно орієнтована на механічне запозичення західних аналогів у питаннях державного будівництва і управління без урахування особливостей менталітету, культури, духовного стану української нації і в цілому власного багатого досвіду у питанні вирішення різних комплексних соціально-політичних проблем, що відповідним чином призвело до втрати важливості і значущості як західних проектів для процесу модернізації системи, так і власних, історично сформованих ідей, цінностей і принципів для формування нового соціокультурного простору. Разом з тим осмислити і об'єктивно оцінити роль цінностей та ідеалів тієї або іншої ідеологічної теорії або моделі розвитку і управління в процесі культурної трансформації у сучасній Україні в комплексі духовно-ідеологічних і соціокультурних орієнтирів українського суспільства представляється неможливим без вивчення менталітету самої нації, народу.

З огляду на зазначену актуальність у вітчизняній науковій думці ведуться різнопланові дослідження проблеми українського менталітету, а саме: визначення сутності понять «менталітет», «національний менталітет», «господарський менталітет» тощо, аналіз основних компонентів їхньої структури та визначення головних факторів їхнього формування, визначення їхніх головних рис та особливостей, їхній вплив на різні сфери життєдіяльності тощо. Зазначеними та іншими аспектами досить глибоко займалися і

займаються такі вітчизняні вчені, як С. Бережна, О. Бійчук, В. Дем'яненко, О. Донченко, В. Зибцев, В. Кремень, І. Кресіна, І. Лисий, О. Лісеєнко, І. Поліщук, В. Присяжнюк, В. Сіверс, Г. Смітюх, В. Стрілецький, В. Томенко, В. Явір та інші.

Аналіз наявних наукових праць, присвячених питанням менталітету і, зокрема, менталітету українців, свідчить про досить широкий спектр їхнього дослідження. Наукові розвідки із зазначеної проблеми ведуться у філософській, політичній, соціологічній, економічній та інших наукових галузях. Але незважаючи на значну кількість наукових робіт, присвячених цій проблемі, потребує уточнення сутності поняття «менталітет», виокремлення властивих саме українському менталітету характерних особливостей та їхнє наукове обґрунтування.

Мета статті — проаналізувати риси та характер сучасного українського менталітету, розкрити характер об'єктивних і суб'єктивних чинників, які вплинули і впливають на його формування, та з'ясувати, яким чином українській менталітет позначився на сучасному процесі соціокультурної трансформації нашого суспільства.

Для того щоб розкрити зазначену у статті проблему, вважаємо за доцільне розкрити сутність та виявити смислове наповнення понять «менталітет» і «національний менталітет».

У сучасній науковій літературі ці поняття використовуються у багатьох значеннях і вкладається різний смисл.

В узагальненому вигляді «менталітет» — це специфічний тип світосприйняття, який відображає певні стереотипи і установки, сукупність цінностей і норм, традицій і звичаїв, культури і психологічного фактора, які характеризують націю або іншу спільноту і вирізняють її у рамках загальної єдності, це характер людського мислення, який охоплює емоційний, інтелектуальний і духовний стан як індивіда, так і суспільства, та який реалізується на рівні свідомості та виявляється у певних формах поведінки. Менталітет — це спосіб життєдіяльності як окремої особистості, так і етносу, народу в цілому, який виражається специфікою свого внутрішнього розвитку, статусом і ставленням до світосистеми. Основними мотивуючими імпульсами у менталітеті є психологічні фактори, які формують у індивіда і кожної етнічної спільноти у рамках одного певного соціального середовища почуття ідентичності.

Національний менталітет — це історично сформована стійка органічна цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних саме цій етнічній спільноті (народу, нації), групам і громадянам, які її становлять, існуюча на усвідомленому і

неусвідомленому рівнях, яка обумовлює специфічний для кожної спільноти тип світосприйняття, аксіологічної оцінки, поведінки і самоідентифікації [1, с. 193].

Кожне з цих визначень має своє лаконічне смислове наповнення, яке є точкою відліку конкретно визначеної дослідницької проблеми. Таким чином, повне розкриття змісту зазначених термінів залежить від мети і дослідницьких завдань які ставить перед собою автор наукового дослідження. У контексті цього дослідження автор віддає перевагу першому поняттю.

При вивченні менталітету певної соціальної спільноти необхідно виходити з усвідомлення того факту, що «менталітет — це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії ... чинників. Він сам є фактором суспільного розвитку, що трансформує, надзвичайно важливим і дієвим і в той же час малопомітним, оскільки імпульси, які ним транслюються етносу чи окремій людині йдуть з глибини історії і навіть майбутнього. І тут не може бути нічого дивного, оскільки вони — ці імпульси — генеруються архетипом нації, який належить «тонкому світу», що характеризується для нас поки ще незрозумілими просторо-часовими характеристиками» [2, с. 4].

При цьому мотивація дії менталітету як фактору, що трансформує суспільний розвиток, обумовлюється характером світоглядних установок, які змінюються в процесі пізнання як на рівні індивіда, так і суспільства, нації, а також характером соціокультурного середовища, соціально-політичної системи, отже, контекст ментального є рухомим, таким, що еволюціонує, динамічним і мінливим.

Розглядаючи особливості українського менталітету, необхідно відзначити, що на нинішньому етапі визначити риси істинного, «чистого» українського менталітету досить складно. Цей факт історично визначений причиною тривалої відсутності в українців своєї державності, в через що український менталітет асимілювався і формувався під впливом як багатьох зовнішніх факторів і культур, так і етнічних груп, що мешкають на території України тривалий час. При цьому фактор територіального поділу України зумовив і характер менталітету населення країни в регіонах, що має свої особливості прояву і у сучасності. Вплинули і суспільні трансформації, які здійснювалися у роки незалежності сучасної України. Сучасні вітчизняні дослідники, які вивчають український менталітет, погодилися на тому, що ці особливості, впливаючи на формування українського менталітету, змінили генетичний соціокод українського народу, систему цінностей і світоглядних установок. Але разом з тим,

які б докази не наводились, український менталітет несе в собі притаманні тільки українському народу характерні ознаки.

Український менталітет можна охарактеризувати тільки у сукупності історичних, соціальних, національних, політичних, психологічних, географічних особливостей. Можна вести мову про позитивні та негативні риси українського менталітету. Позитивними тенденціями в українському менталітеті є: рівність, толерантне ставлення до інших націй і національних меншин, національний солідаризм, доброта і великодушність, працелюбність, релігійність, невичерпне бажання волі і боротьба за свободу, права і незалежність. Ці основи українського менталітету говорять про наявність у цьому співтоваристві ліберальних ідей, принципів і цінностей і навіть більше того, прагнення до їхнього здійснення. До негативних належать роз'єднаність, перевага особистого над суспільним, зокрема, національним, егоїзм (поміrkований), комплекс «малозначущості» або «другорядності», який занижує ступінь значущості і цінності як своєї національності, так і державності.

Специфіка менталітету, як зазначає український історик С. Бережна, залежить від біогенного та соціального факторів, тобто від спадкоємності, від характеру виховання в родині, від впливу соціального середовища [3, с. 360]. Проте необхідно підкреслити, що ці фактори історично формуються на рівні свідомості як кожної окремо взятої особистості, так певної соціальної спільноти в цілому.

Специфіка трансформаційних процесів, які охопили духовно-ідеологічний і соціокультурний рівень сучасного українського суспільства, полягає перш за все в тому, що до їхнього підґрунтя від початку було закладено ідеї, цінності і пріоритети ліберально-індивідуалістичної і демократичної моделей розвитку і управління, що стали ключовою передумовою і базисним орієнтиром у формуванні життєвих цілей для більшості населення країни. Відповідно, процес, що здійснюється у цьому напрямку, висунув нові стандарти, що почало вимагати зміни у світогляді попередніх оцінок і створення елементів і структур нового світобачення з метою перетворення реальності, що оточує людину.

Як наукове поняття термін «світогляд» у філософській науці розкривається таким чином: «Світогляд — система поглядів на світ і місце людини, суспільства і людства в ньому, на ставлення людини до світу і до самої себе, а також відповідні до цих поглядів основні життєві позиції людей, їхні ідеали, принципи діяльності, ціннісні орієнтації» [4, с. 503].

Грунтуючись на цьому розумінні світогляду в аналізі рис та характеру менталітету українців, перш за все необхідно основний акцент робити на вивченні свідомості, виходячи з того, що сама по собі свідомість — це «усвідомлення людиною себе як суб'єкта власних дій, потреб, інтересів, почуттів, думок, мотивів поведінки й ідеалів, свого становища у природному й соціальному середовищах» [5, с. 54]. Індивідуальна і суспільна свідомості є взаємно обумовлюючими і взаємно визначальними, відповідним чином у своїй сукупності свідомість індивідів є комплексним відображенням свідомості певної соціальної спільноти.

Поряд із цим необхідно зазначити, що сучасний характер світогляду українського суспільства обумовлений основними духовно-ідеологічними і соціокультурними факторами, які акумулювали в собі результати історичних і трансформаційних процесів в Україні.

Український менталітет, який історично синтезував у собі цінності, ідеї і принципи лібералізму, соціал-демократії і консерватизму, орієнтований на індивідуалістичні цінності Заходу і меншою мірою на общинні (групові). Він ґрунтується на європейських традиціях, які сформувалися в період Київської Русі і розвинулися у наступні історичні періоди процесу життєдіяльності українського народу.

Вітчизняному менталітету притаманний індивідуалізм, і переважають ліберальні установки. Однак розуміння цих категорій і механізми їхньої практичної реалізації в українському соціокультурному середовищі за рядом параметрів відрізняються від положень ліберальної теорії. Так, «порівняно із західноєвропейським, український індивідуалізм більш емотивний і інтроверсивний — спрямований на самоспоглядання, самопізнання, самовдосконалення» [6, с. 210].

Кожен українець усвідомлює, що він має певні права і свободи, але у їхньому розумінні він від початку орієнтується на морально-етичні цінності, а не правові норми. Ліберальний ідеал свободи у свідомості українців, перш за все, розцінюється з позиції внутрішнього духовного стану індивіда як гідність особистості і етичне джерело вільностей, при цьому він залишається неусвідомленим у правовому вимірі.

Любов до свободи як одна з базових рис українського менталітету, що проявилася як характерна особливість ще за часів Київської Русі, визначається на рівні суспільства, нації, але слабо виражена у міжособистісних відносинах. При цьому, як відзначає український психолог М. Слюсаревський, українці тяжіють до

гіпертрофованого волелюбства, що межує з анархічністю, до протидії будь-яким формам співжиття, що вимагають підпорядкування й суворой дисципліни [6, с. 210].

Поряд із духовною свободою не менш важливе значення в низці рис українського менталітету має такий фактор, як матеріальна свобода (переважно на індивідуальному, а не груповому рівні), оскільки саме вона є гарантією незалежності індивіда від колективного і суспільного життя і умовою, яка необхідна для нормального, природного існування. Саме вона формує у людини відчуття деякої економічної свободи. Її підґрунтя є власність і право розпоряджатися нею на власний розсуд кожного. Що також притаманно українському народу.

Рівність і соціальну справедливість більшість населення країни розуміє з позиції соціалістичної теорії перерозподілу, суть якої полягає не у рівності можливостей, а у рівності результатів, уся відповідальність за забезпечення яких лягає на суспільство і державу. Отже, український індивідуалізм переважно орієнтований на споживацькі можливості.

Сутність особливих рис менталітету українців виявляється не тільки у порівнянні з цінностями та ідеалами ліберальної та соціал-демократичної теорії, але й консерватизмом, оскільки він більшою мірою відбиває колективістське начало суспільного життя. Практично уся історія розвитку української держави свідчить про переважання общинних відносин і колективістське начало. Колективістські засади в українському менталітеті виявляються у ставленні до роботи і відповідальності, що складно зустріти у будь-якого іншого народу.

Наявність колективістського фактора в українському менталітеті пов'язана з відносно невеликою самостійністю індивідів і відповідного утвердження в їхній свідомості того, що порядок і стабільність в рамках цілого (єдиного) соціального простору мають ініціюватися і створюватися державою, і лише у малій соціальній групі (сім'ї) українець завжди прагнув сам вирішувати ці питання. Це пояснюється тим, що в історії України ніколи не працювали належним чином суспільні інституції, а також тим, що «держави ніколи не була для українця засобом задоволення власних інтересів, він навчився задовольняти їх в обхід держави» [7].

Відповідно цей стереотип обумовлений пріоритетністю особистих рис людей, сімейних відносин, які ґрунтуються на взаєморозумінні, взаємній моральній відповідальності і турботі про добробут сім'ї.

Що ж стосується відповідальності, то у складні моменти історії українського народу уся відповідальність за внутрішні проблеми

перекладалися на владу, еліту, окремих політичних лідерів і ті держави, у складі яких тривалий період часу перебувала Україна, але ніяк не на український народ та його автономних індивідів.

Риси менталітету тієї або іншої соціальної спільноти, нації формуються на підставі культури, моралі, звичаїв, релігії, суспільно-політичного устрою, способів та умов життя, у тому числі й природних.

Так, на формування таких особливих рис менталітету українців, як доброта і великодушність, працелюбність, певний індивідуалізм, архетип волі, свободи, самоспоглядання, самопізнання, самовдосконалення тощо вплинули природно-географічні умови мешкання, які переважно обумовили уклад життєдіяльності нашого етносу і стали важливим регулятором форм поведінки людей.

Отже, проведене дослідження із зазначеної проблеми дає підстави констатувати, що, по-перше, менталітет є одним з основних мотивуючих та відправних чинників духовно-ідеологічних і соціокультурних орієнтирів українського суспільства. По-друге, риси і характер українського менталітету мають певний ступінь сумірності з цінностями і принципами лібералізму. Зокрема, істотною особливістю українського політичного простору і політичної свідомості є відсутність агресивних тенденцій, відкритість до діалогу, плюралізм і солідаризм, толерантне і лояльне ставлення до інших політичних сил, здатність до компромісу і ненасильницького способу життя, непримиренність до явищ ієрархізації суспільної структури, прагнення до максимального обмеження ролі держави у суспільстві та інше. І незважаючи на те, що вияв цих якостей є одним з критеріїв пасивного втручання у розвиток суспільних процесів, все ж можливо завдяки їм у сучасній Україні зберігається відносна соціально-політична стабільність і порядок.

Відповідно ліберальні цінності і принципи як у свідомості окремих індивідів, так і у масовій свідомості українців знаходять своє відображення у новій системі цінностей і світоглядних установках, тим самим долучаючись до суспільно-політичного життя соціуму. Це підтверджується тим, що більшість населення схвалює лібералізацію і демократизацію.

З іншого боку, риси і характер українського менталітету мають певний ступінь сумірності з цінностями і принципами консерватизму, основна особливість якого (менталітету) полягає у тому, що він несе у собі усталені традиції, національну самобутність, базові принципи суспільної моралі, культури тощо, це обумовлено тим, що традиція не існує самостійно і відірвано від часу. Відповідно це підтверджується

тим, що кожен створений імператив, феномен, природним чи штучним чином є традиційним для певної епохи, у якій він був сформований. І завдяки процесу наступності він не втрачає своєї значущості у ході історичного розвитку соціуму, цивілізації в цілому, тим самим набуваючи змісту (включаючись у поняття) традиції. Традиція не є незмінною величиною, оскільки вона постійно змінює свій соціокультурний зміст в залежності від соціальної дійсності і законів розвитку суспільства. Формування особливих рис і характеру сучасного менталітету українців обумовлено органічним синтезом минулого, теперішнього і перспектив майбутнього, що ґрунтується на принципі соціалізації наявного досвіду і збереженні історичних традицій.

Безумовно, відзначені риси і характер українського менталітету не можуть вичерпуватися переліченими елементами і особливостями, але вони можуть пояснити соціальну і політичну поведінку індивідів, тенденції сучасного процесу соціокультурної трансформації нашого суспільства.

Література

1. Кукоба О. А. Доминанты российского национального менталитета / О. А. Кукоба // Вестник Воронежского государс. ун-та. Серия : Гуманитарные науки. — 2004. — № 2. — С. 191 – 208.
2. Смітюх Г. Є. Україна сакральна: минуле, сьогодення, майбутнє / Г. Є. Смітюх, В. В. Стрілецький. — К. : Знання України, 2006. — 36 с.
3. Бережна С. В. Компаративний аналіз методологічного інструментарію поняття «національний менталітет» / С. В. Бережна // Гелея: науковий вісник [зб. наук. пр.] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Вип. 50. — С. 360 – 365.
4. Философия : энциклопедический словарь / [под ред. А. А. Ивина]. — М. : Гардарика, 2004. — 1072 с.
5. Національна свідомість — гідність — невід’ємні атрибути націотворення в Українській державі // Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення : [Монографія] / Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В. І. — К. : Вища шк., 2001. — Розд. 2. — С. 45 – 60.
6. Слюсаревський М. М. Український менталітет: ретроспективи і перспектива / М. М. Слюсаревський // Ілюзії і колізії: Нариси, статті, інтерв’ю на теми політичної та етнічної психології / М. М. Слюсаревський. — К. : Гнозис, 1998. — С. 209 – 211.
7. Явір В. Бо такий у нас менталітет... [Електронний ресурс] / Віра Явір // Високий Замок. — 2003. — № 130 (2562). — Режим доступу до журн. : <http://www.wz.lviv.ua/pages.php?ac=arch&atid=21368>.

Исследуется феномен менталитета украинцев и определяется характер его влияния на современный процесс социокультурной трансформации нашего общества.

Ключевые слова: менталитет, украинский менталитет, социокультурная трансформация, сознание, ценности.

The phenomenon of Ukrainian mentality and identify the nature of its impact on the current process of socio-cultural transformation of our society.

Key words: the mentality of the Ukrainian mentality, social and cultural transformation, consciousness, values.

Гедікова Наталія Пилипівна — професор кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», доктор політичних наук.

Рецензент: проф. Мізіна Л. Б.